

Obraz postsovietskej spoločnosti v mnohohlasnom literárnom spomínaní

Bc. Denis Dulovics

Úvod

Je nespočítateľné množstvo večných právd, ktoré sa odovzdávajú z generácie na generáciu a stali sa súčasťou našej kultúry. A pokiaľ by sme mali vybrať jednu, ktorá by dokázala opísať text, ktorý budeme v rámci tejto práce analyzovať, tak by znela nasledovne „príbehy nás robia nesmrteľnými a nezabudnuteľnými“. Vytvárame si príbehy, aby sme pochopili samých seba v našom súčasnom bytí „o ľuďoch, ktorí žili pred sto, dvesto, tristo rokmi, a potom sa stali mýtickými postavami. Fyzicky z tohto sveta odišli a historici ich po smrti obrali o ich ľudské vlastnosti: o ich slabé stránky, túžby, pochybnosti, skutočné motivácie.“⁷³

To je dôvodom prečo sa kniha „Časy zo second handu“ stáva tak dôležitým materiálom pre pochopenie Sovietskeho človeka. Poskytuje nám výpovede ľudí, ktoré predstavujú Sovietsky zväz vo svojej komplexnosti. Keďže sa jedná o výpovede, tak kniha je plná kontraindikácií, ktorá vychádza hlavne z rôznorodého výberu respondentov. Zároveň sa nejedná o zidealizované predstavy o minulosti, ale o výpovede tých, ktorí boli aktérmi minulých dejov. Hlavne nám kniha predstavuje rôznorodosť národa a krajiny, ktorá bola vytvorená silou a strachom z perzekúcií.

Treba zdôrazniť aj to, že to, čo Sovietsky človek vedel o svojom štáte bolo čiastočne vecou fikcie. Fikciou ktorú mu prezentoval štát, aby si udržal moc nad človekom, a zároveň „Sovietsky človek“ ako bájna bytosť bol tiež fikciou. Zároveň, ale existoval aj skutočný Sovietsky človek.

Aký však bol ten bájny „Sovietsky človek“? Zrejme je to otázka, na ktorú nebude možné plne odpovedať, pretože sa mnohokrát líšil už na základe toho, kde sa nachádzal. Zároveň môžeme povedať, že v sebe pestoval určitú zášť, ktorú mohla odhaliť až zmena režimu.

„Homo sovieticus,“ to nie sú len Rusi, ale aj Bielorusi, Turkméni, Ukrajinci a Kazaši. Hoci teraz žijeme v rôznych štátoch a hovoríme rozličnými jazykmi, nepomýliš si nás s nikým Spoznáš nás! My všetci sme ľudia zo socializmu.“⁷⁴ Ako sa mohla vytvoriť spoločná kultúrna pamäť u tak rôznorodých ľudí? Jednalo sa len o krutosť režimu, ktorá ich donútila mlčať, a tak museli prijať niečo čo nechceli? A potom, keď sa režim rozpadol boli prinútení prijať novú identitu. Už neboli občanmi Sovietskeho zväzu, zrazu boli Rusmi, Ukrajincami, Bielorusmi atď.

Pamäť, a hlavne tá komunikatívna predstavuje určité posolstvo a poznatky, ktoré boli v priebehu rokov neustále menené, a tým sa menila a kreovala ich identita. A tak sa dôležitým stáva aj kreovanie identity, ľudia po páde Sovietskeho zväzu stratili svoju identitu, možno s ňou neboli plne stotožnení, ale zároveň to bolo to jediné čo mali. Zrazu existovali len malé národy, ktoré nemali spoločné nič, okrem minulosti, ktorá bola, ale pre nich krutou dobou silového spojenia. Taká zmena má na človeka zásadný vplyv, a tak sa nám otvára priestor na skúmania dvoch rozličných javov, toho ako si človek spomína na časy, keď mohol len ticho akceptovať dobu a časy, keď sa zrazu stal slobodným.

Výpovede tejto knihy sú založené na týchto dvoch rozličných prežitkoch. Zrejme nebude možné presne definovať čo je to Sovietsky človek, a čo je to Postsovietsky človek. Prežitky týchto dvoch typov ľudí sa budú značne rôzniť a zároveň prelínať. V 90tých rokoch dochádza aj ku zmene pamäti. Je možné ju nanovo konštruovať, zrazu je pamäť oveľa slobodnejšia. Aj keď treba doplniť, že z prizmy dnešných dní vieme, že len na chvíľu.

⁷³ ZYGAR, M.: *Vojna a trest : Putin, Zelenskyj a cesta k ruskej invázii do Ukrajiny*. Žilina : Absynt 2023., s. 12. ISBN 978-80-8203-466-3

⁷⁴ ALEXIJEVIČ, S.: *Časy zo second handu*. Žilina : Absynt 2017., s. 7. ISBN 978-80- 89876-39-6

Cieľom práce sa na základe toho stávajú dve veci, najskôr sa chceme pozrieť na to, ako mohli spomínať na to, čo mali zabudnúť, a potom sa pozrieme na to, ako sa museli prispôbiť zásadnej zmene vo fungovaní spoločnosti v takmer každom aspekte. Lenže kapitalizmu rýchlo zlyhal, alebo možno presnejšie v spoločnosti, ktorá na neho nebola pripravená ukázal svoje najväčšie nedostatky.

1. Spomínanie na to čo sa malo zabudnúť

Predpokladajme, že Sovietsky človek chcel sám na seba zabudnúť. Nechcel hovoriť o tom aký je a ako zmýšľa. Hlavne, keď mal len jedno povolené zmýšľanie. A tak sa prezentoval tým čo dokázal vybudovať a celá spoločnosť sa spoliehala na to, že to čo vybuodovala pretrvá a bude ich jasným odkazom do budúcnosti.

Keď nastal pád komunistického režimu a Sovietsky zväz sa rozpadol, zrazu bolo na malú chvíľu dovolené rozprávať a spomínať. Čo malo za následok aj to, že človek nevedel na čom stavať svoju identitu, totiž už nemohol byť príslušníkom Sovietskeho zväzu, keďže ten zanikol a nemohol sa naň odvolávať, preto je na mieste spomenúť, že človek po páde režimu si musel nájsť novú identitu. „História jedinca a spoločenstva vypovedá o jeho vzniku, pôvode a vývoji. Vypovedá o tom, že prítomnosť má svoje základy v minulosti, čím sa hodnota prítomnosti prudko zvyšuje. Je to jestvovanie histórie, ktoré legitimizuje definíciu akéhokoľvek sociálneho zoskupenia či jedinca.“⁷⁵ Práve v tom môže sledovať značný problém daného obdobia, kedy nebolo úplne zadefinované okolo čoho sa bude budovať „nástupnícka“ identita a to, či už individuálna alebo kolektívna.

Zároveň je tu aj druhý jav, ktorý je nutné spomenúť. „V identifikáciách jednotlivca i skupiny s minulými historickými javmi môžeme zaznamenať nápadnú aktivitu a selekciu vo výbere toho, k čomu sa z minulosti hlásim, resp. čo odmietam a čo chcem svojou existenciou rozvíjať.“⁷⁶ Čo, ale môžeme vnímať čiastočne pozitívne, minimálne z prizmy vzniku knihy Svetlany Alexijevič, pretože je možné predpokladať, že práve vďaka tomu boli výpovede ľudí oveľa autentickéjšie a pravdivejšie, nevedomosť toho čo si môžu dovoliť povedať, a čo bude súčasťou histórie a pamäte, čo sa naopak zabudne a vytratí, im umožnila povedať aj to, čo by neskôr už stalo zamlčané.

Poznať povahu a zmýšľanie Sovietskeho človeka, aj tak zostáva zložitým procesom s niekoľkými dôvodov. Prvým je, do akej miery bol autentický, totiž ako píše Assmanová: „Každá pamäť sa utvára v komunikácii s ostatnými; tých však nepredstavujú ľubovoľná množina ľudí, ale skupiny ktoré vytvárajú spoločný obraz či pomenovanie seba samých.“⁷⁷ Z pohľadu na Sovietsky zväz sa tento aspekt komunikačnej pamäte stáva nesmierne dôležitým. Totiž ak je naša pamäť konštruovaná cez tých, s ktorými sa stretávame (dnes by sme povedali, že žijeme v bublinách), tak ako sa môže formovať v štáte, v ktorom väčšina pre ochranu svojho života radšej poprie svoje vlastné predstavy o živote a prispôbi sa jednej povolenej ideológii? Ak takýmto spôsobom zmeníme komunikáciu medzi jednotlivcami časom sa začne samovoľne meniť aj kultúrna pamäť, aj keď tu je možno na mieste zdôrazniť, že z pozície sily máme na kultúrnu pamäť vždy ľahší a jednoduchší dosah. Preto je zrejmé, že ak chceme vedieť o Sovietskom človeku najviac, tak sa nemôžeme pýtať na to čo si myslel alebo prežíval, ale aj na to čo si myslel ani nemohol a predsa musel.

⁷⁵ BÁČOVÁ, V.: Historická pamäť ako zdroj konštruovania identity. In: *Historická pamäť a identita*. Ed BÁČOVÁ, V. Bratislava : Spoločenskovedný ústav SAV 1996., s. 15. ISBN 8096762109

⁷⁶ BÁČOVÁ, V.: Historická pamäť ako zdroj konštruovania identity. In: *Historická pamäť a identita*. Ed BÁČOVÁ, V. Bratislava : Spoločenskovedný ústav SAV 1996., s. 15. ISBN 8096762109

⁷⁷ ASSMANN, J.: Kolektivní paměť a kulturní identita. In: KRATOCHVIL, A.. (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd : komentovaná antologie teoretických textů*. Praha : Akropolis, 2015, s. 52.

„Kultúrna pamäť sa vyznačuje odklonom od všednodennosti. Táto transcendencia každodennosti charakterizuje predovšetkým časový horizont pamäte. Kultúrna pamäť má svoje pevné body, jej horizont sa neposúva spolu s plynúcim časom. Týmito pevnými bodmi sú osudové udalosti, minulosti, ktoré si ľudia pamätajú kultúrnym formovaním a inštitucionalizovanou komunikáciou.“⁷⁸ Ak takýmto spôsobom chápeme kultúrnu pamäť, tak tú ako sme už vyššie zmienili vie moc oveľa efektívnejšie a rýchlejšie ovládnuť na základe toho, že má aj inštitucionálny charakter. Tým pádom vie kultúrna pamäť ovplyvňovať komunikačnú pamäť. Preto je možné usúdiť, že kultúrna a komunikačná pamäť na seba reagujú a jedna sa o reciproční vzťah.

Významným pre našu analýzu textu je pochopenie toho, ako kultúrna pamäť formuje identitu. Totiž „konkretizácia identity či vzťah skupiny ku kultúrnej pamäti uchováva súbor poznatkov určitej skupiny, ktorá z nej odvodzuje svoju jednotu a jedinečnosť. Predmety kultúrnej pamäte sa vyznačujú určitým druhom identifikujúcej určenosti v pozitívnom či negatívnom zmysle.“⁷⁹ Ako totiž mohol vzniknúť „Sovietsky človek“, ktorý bol v istom zmysle len chimérou. Jediné čo ho držalo spolu, bola viera v komunizmus, ktorý mu bol daný a nemohol sa od neho oslobodiť, mal ale identitu, ku ktorej sa mohol prikloniť a definovala ho minimálne navonok voči ostatným národom/štátom.

Čoho si ešte musíme byť vedomí a na základe toho chápať aj text Svetlany Alexijevič, je prezentizmus. „Žiadna pamäť nedokáže zachovať minulosť takú aká je, zachová iba to čo z nej zostane, a čo spoločne so svojimi aktuálnymi referenčnými rámcami dokáže rekonštruovať. Kultúrna pamäť prechádza neustálou rekonštrukciou a vždy vzťahuje svoje poznatky k aktuálnej situácii.“⁸⁰ To znamená, že aj tieto výpovede sú ovplyvnené a už len samotný poznatok, že tieto výpovede existujú, nám poukazuje na zmenu paradigmy v nástupníckych štátoch, a teda, že je vôbec možné ich vypovedať.

V danej knihe sledujeme výpovede bežných občanov daných štátov. „Historické práce sú produktom sociálnych skupín, ako boli napríklad rímsky senátori, čínsky mandaríni, benediktínski mnísi, univerzitní profesori atď. Stalo sa už otrepanou frázou zdôrazňovať, že historici v rôznych dobách považovali za zapamätovateľné rôzne aspekty minulosti.“⁸¹ Síce nám nie je jasný aký presný kľúč Alexijevič pri tvorbe svojej knihy uviedla, ale predstavuje nesmierne rôznorodú skupinu ľudí, o ktorú sa do tej chvíle historici až tak veľmi nezaujímali. V zásade obyčajní ľudia, ktorých výpovede sa stávajú neobyčajnými práve vďaka tomu, že sú súčasťou mozaiky. Preto je možné takúto výpoveď istým spôsobom považovať za viac objektívnu.

Dôležitým aspektom je to, ako pracuje Alexijevič s pamäťou v literatúre. „Akými postupmi sú tematizované a inscenované obsahy a funkcie pamäti. Môžeme rozlišovať medzi: a) literárnym zobrazením individuálneho spomínania a b) reprezentáciou kolektívnej pamäti, prípadne kultúr, na ktoré sa spomína.“⁸² U nej totiž nie je možné vidieť takéto striktné rozdelenie. Ak sledujeme jednotlivé výpovede tak sa jedná o bod a.) pokiaľ, ale následne pristúpime k textu ako celku, tak sa jedná o bod b.), dokázala totiž nesmierne kvalitne zachytiť ducha doby. Jednotlivé pasáže rozprávajú o prežitkoch indivíduí, ale čím viac sa ponárate do textu a čím viac príbehov ste prečítali, tým viac sa vám ukazuje, že sa jedná o kolektívne prežitky.

⁷⁸ ASSMANN, J.: Kolektivní paměť a kulturní identita. In: KRATOCHVIL, A.. (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd : komentovaná antologie teoretických textů*. Praha : Akropolis, 2015, s.53.

⁷⁹ ASSMANN, J.: Kolektivní paměť a kulturní identita. In: KRATOCHVIL, A.. (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd : komentovaná antologie teoretických textů*. Praha : Akropolis, 2015, s. 54.

⁸⁰ ASSMANN, J.: Kolektivní paměť a kulturní identita. In: KRATOCHVIL, A.. (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd : komentovaná antologie teoretických textů*. Praha : Akropolis, 2015, s. 54.

⁸¹ BURKE, P.: Historie jako sociální paměť. In: *Variety kulturních dějin*. Brno : CDK, 2006, s.52

⁸² DVORSKÝ, J.: Literárnovedné koncepty paměti. In: *Kulturne dejiny*, roč. 5, 2014, č. 2, s. 179.

Jednotlivé príbehy ukazujú na rozdielne emócie, niektorí cítili radosť iní smútok, hnev, zdesenie, strach, nádej, ale všetci mali spoločné to, že v danom čase boli zmätení. Vedeli, že sa niečo skončilo, a zároveň mali len veľmi hmlistú predstavu o tom čo bude nasledovať.

2. Už neveríme žiadnym ideálom

Prečo človek verí ideálom? Je to úplne banálna otázka, ale je nutné ju v rámci textu zodpovedať, keďže práve idey a ideály zohrali v priebehu 90tych rokov zásadnú rolu, možno viac ako v iných dejinných epochách. A preto musíme len stroho konštatovať, že pokiaľ by sme nemali ideály zrejme by sme nedokázali žiť, ako ľudia potrebujeme nádej. A práve táto nádej sa po páde Sovietskeho zväzu na danom mieste nepretavila do skutočnosti. Ľudia dospeli k tomu, že nič v čo verili nefunguje. Nefunguje to ani na jednom, ani na druhom brehu. Tí, ktorí čakali, že komunizmus bude pokračovať boli sklamaní, že tomu už tak nie je, a tí, ktorí očakávali, že kapitalizmus bude fungovať a človek sa bude môcť rozvíjať zostali sklamaní takmer rovnako.

Ľudia tak stratili svoju identitu a nemohli získať ani úplne novú, muselo to byť pre nich zdrvivúce. V čase sociálnych zmien sa jedná o obvyklí a očakávania hodný fenomén. Človek sa, ale musí cítiť stratený a nemá šancu spraviť nič. To je hlavný dôvod prečo sa rozprávať o pamäti, práve v čase, keď sa tvorí nová identita sa musí zakoreniť aj nová pamäť, ktorá pretrvá.

Ľudia veria určitým naratívom, a keď sa naratív, ktorému veria zrúti, vzniká pre nich pocit straty, rozčarovania a zmätku. Preto sa niektorí aj snažili o zachovanie niečoho čo nikdy nebolo, nikdy sa nestalo, a predsa existovalo. Preto sa v nasledujúcej pasáži pokúsime poukázať na to, aké rozdielne pocity ľudia prežívali.

„Sme pokolenie zbabelcov a zradcov. Taký rozsudok nám vynesú naše deti. „Naši rodičia predali veľkú krajinu za džínsy, Marlboro a žuvačku,“ povedia. Nepodarilo sa nám uhájiť ZSSR – našu Vlast'. Strašný zločin.“⁸³

„Do ulíc vyšli ľudia, ktorí predtým nikam nechodili, iba sedeli v kuchyniach a rozčuľovali sa.“⁸⁴

„Keď už babky nebolo, mama odhalila rodinné tajomstvo. Zdvihla oponu... ten záves... V päťdesiatom šiestom roku babke a mame priviezli otca z lágru, bol ako vrece kostí. Z Kazachstanu. Prišiel so sprievodcom, taký bol chorý. A ony sa nikomu nepriznali s tým, že je to otec... a muž... Mali strach... Hovorili, že im nie je nikto, iba nejaký vzdialený príbuzný. Požil si s nimi niekoľko mesiacov, potom ho uložili do nemocnice. Tam sa obesil... Najviac zo všetkého sa naša babka bála nového Stalina a vojny, celý život čakala na zatknutie a hlad. Na kone pestovala cibuľu v debničkách, vo veľkých hrncoch kvasila kapustu. Kupovala cukor a olej do zásoby.“⁸⁵

„Nepoznám deň, keď som sa narodila... a ani rok... Všetko viem iba približne. Nenašla som žiadne dokumenty. Ja som, ale aj nie som. Nepamätám si nič a zároveň si pamätám všetko. Myslím, že keď mama odchádzala už ma čakala. Prečo? Vždy ma rozčuľovalo húkanie lokomotív... a zápach podvalov... a plač ľudí na stanicích... Môžem cestovať aj dobrým, súkromným vlakom, ale keď okolo prehrmí nákladný vlak, hneď mi tečú slzy. Nemám síl sa pozerieť na dobyčtciaky, počuť rev zvierat... V tých vagónoch nás odvážali.“⁸⁶

„Som Ruska. Narodila som sa v Abcházsku a tam som tiež dlho žila. V Suchumi. Žila som tam do dvadsiatich rokov. Do deväťdesiateho druhého roku... Kým sa nezačala voja. „ Ako zhasiť vodu, keď vzplanie?“ Hovorila Abcházci. Tak hovoria o vojne... Ľudia cestovali v tých istých autobusoch, učili sa v tých istých školách, čítali tie isté knihy, žili v jednej krajine a aj jazyk sa všetci učili jeden — ruský. A teraz sa navzájom vraždia: sused suseda, spolužiak spolužiaka. Brat vraždí sestru! Bojujú tu hneď vedľa tvojho domu.“⁸⁷

Každý citát z danej knihy poukazuje na úplne iný prežitok, a predsa ich spája nesmierne veľké množstvo vecí. Síce sú to emócie z prežitku zmeny, z toho že sa niekto konečne dozvedel

⁸³ ALEXIJEVIČ, S.: *Časy zo second handu*. Žilina : Absynt 2017., s. 123. ISBN 978-80- 89876-39-6

⁸⁴ ALEXIJEVIČ, S.: *Časy zo second handu*. Žilina : Absynt 2017., s.119. ISBN 978-80- 89876-39-6

⁸⁵ ALEXIJEVIČ, S.: *Časy zo second handu*. Žilina : Absynt 2017., s. 120. ISBN 978-80- 89876-39-6

⁸⁶ ALEXIJEVIČ, S.: *Časy zo second handu*. Žilina : Absynt 2017., s. 252. ISBN 978-80- 89876-39-6

⁸⁷ ALEXIJEVIČ, S.: *Časy zo second handu*. Žilina : Absynt 2017., s.263. ISBN 978-80- 89876-39-6

pravdu, že sa k človeku chovali nehumánne a úplne popreli jeho dôstojnosť alebo o tom, že to čo sa javilo ako národ, bolo len spojenie zo strachu. Strachu pred režimom, ktorý si nepripustil odpor a konštruktívnu debatu až do momentu, kedy ho už nemohol ustáť. Spája ich hľadanie identity, ktorú nie je možné nájsť medzi ruinami štátu a túžba o stabilitu. Rovnako ich spája aj hnev a to je už jedno voči komu.

Všetko toto je možné aplikovať na otázku pamäti a toho, ako s ňou pracujeme. Predpokladajme, že základne aspekty pamäti, a teda určité nespochybniteľné fakty, ako sú osoby alebo miesta sa v pamäti jednotlivých ľudí nemenia alebo lepšie povedané nerôznia. Musíme však pripustiť, že zdatný manipulátor dokáže pracovať aj s týmto aspektom pamäte a modifikovať ho. Zároveň, ale to, ako si ľudia pamätajú niektoré udalosti, sa môžu a očividne sa aj diametrálne líšia. História vypovedaná ľuďmi je plná kontraindikácii a rovnako aj pamäť jednotlivca.

Treba ešte brať do úvahy to ako sa modifikuje komunikačná pamäť, a je otázne do akej miery sa modifikuje aj kultúrna pamäť. Kultúrna pamäť sa za prvé modifikuje pomocou inštitúcií, ktoré síce dokážu extrahovať a odhaliť nezrovnalosti vychádzajúce z nedostatkov kultúrnej pamäte. Za druhé jednotlivci v daných inštitúciách môžu sledovať ciele, ktoré sú v rozpore s dobrými mravmi a ich hlavná snaha je uzurpovanie si moci. K druhému bodu môžeme dodať, že má byť povinnosťou inštitúcie, aby takýto jav, pokiaľ sa vyskytne, eliminovala.

Rovnako nám daný text môže poukázať na dôležitý fakt, že prechod z komunizmu do kapitalizmu bol zložitým procesom, a dokonca si dovoľujeme tvrdiť, že nie je ešte ani skončený. Pokiaľ by sme si dovolili byť absolútne otvorení, tak by sme povedali, že bol neúspešný.

Rovnako na to poukazuje aj Alexijevič, keď píše: „To všetko sa deje zo strachu. Zo strachu pred novou realitou, ktorá sa pred nami otvorila, na ktorú nie sme pripravení a voči ktorej sme bezmocní. A preto najlepšia obrana, ktorá sa nám naskytuje, je zložiť mozaiku ani nie tak z minulých udalostí, ako z našich mýtov. Z vlastných dejín sme totiž boli vyhodení do všeobecných. Najprv sa nám zdalo, že do tohto sveta zapadneme ľahko. Davy sa nádejali, že budeme mať také isté výklady, také iste obchody. Inteligencia si zase myslela, že sa len tak, za chodu, ocitne na úrovni svetovej elity. A ukázalo sa, že to všetko nie je také jednoduché. Že to vyžaduje obrovskú prácu a slobodných ľudí, ktorými sme neboli, a slobodnú myseľ, ktorou sme nedisponovali. A tak sme šli nie do sveta, ale od sveta.“⁸⁸

Záver

Sovietsky a Postsovietsky človek, sú termíny, ktoré síce znejú zvláštne, ale aj vďaka analyzovanému textu dokážeme rozumieť, prečo tieto termíny je potrebné používať. Prežitky daných ľudí sa za prvé diametrálne líšia a zároveň, v jednom krátkom historickom bode prelínajú. Taktiež nám tento text poukázal na zásadný aspekt pamäti a toho, aký má vplyv na kultúrnu pamäť. To, že skutočné prežitky ľudí v sebe zahŕňajú nesmierne množstvo kontraindikácií, a žiadna iná metóda písania histórie na ňu nedokáže v tak veľkej miere poukázať ako práve tá, ktorú zvolila Alexijevič.

Za druhé, kým jeden Sovietsky človek bol uväznený, tak o Postsovietskom sa predpokladalo, že bude slobodný. A za tretie, kým prvý mal ideály a veril, že jeho odpútanie sa od identity „Sovietskeho človeka“ ho oslobodí, ten druhý zostal zatrpknutý a sklamaný, možno až nahnevaný, že vôbec veril ideálom. Hlavne v ideu kapitalizmu, ktorá v tomto prostredí rýchlo zlyhala, alebo možno presnejšie v spoločnosti, ktorá na kapitalizmus nebola pripravená ukázal svoje najväčšie nedostatky.

Zostáva pravdou, že máme silnú potrebu si hovoriť príbehy a utvárať si okolo nich identitu. To je mnohokrát aj zneužitie vôľou tých, ktorí majú moc, aby si ju udržali alebo tých, ktorí o ňu bojujú, aby ju získali. A práve preto by sme chceli ukončiť prácu, citátom z knihy „Vojna a trest“ od Michaila Zygara ktorá nám ukazuje, že utváranie kultúrnej pamäte je stále prebiehajúci a nikdy nekončiaci proces, ktorý je ovplyvnený nespočetným množstvom faktorov.

⁸⁸ ALEXIJEVIČ, S.: *Časy zo second handu*. Žilina : Absynt 2017., s. 522. ISBN 978-80- 89876-39-6

„Táto kniha zároveň hovorí aj o našich súčasníkoch, napríklad o Volodymyrovi Zelenskom. Spolu s mnohými ostatnými osobnosťami ho dnes síce vnímame ako skutočného a poznateľného, ale čoskoro sa aj z nich stanú nesmrteľní hrdinovia a ďalšia generácia ich už bude považovať za legendárne postavy. Jedna z postáv knihy, Vladimir Putin, sa už dnes, teda ešte počas svojho života, stal synonymom nadpozemského, univerzálneho zla.“⁸⁹

⁸⁹ ZYGAR, M.: *Vojna a trest : Putin, Zelenskyj a cesta k ruskej invázii do Ukrajiny*. Žilina : Absynt 2023., s. 560. ISBN 978-80-8203-466-3